

marife

dini araştırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 18 • sayı / issue: 2 • kiş / winter 2018

ARAŐTIRMA
Research

Ayetler Bağlamında Âlemin Yaratılışındaki Denge

Ayşe Betül Oruç

Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Bölümü Tefsir Anabilim Dalı
aboruc@konya.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0003-0114-1991>

Geliş Tarihi / Received: 27.09.2018 • Yayına Kabul Tarihi / Accepted: 27.11.2018

Öz

Kur'an ayetleri, muhatabı olan insana hitap ederken insanın ilişkili bulunduğu diğer varlık alanlarını da gündeme getirmektedir. Bu noktada insanı çevreleyen tabiat ve âlem konuları öne çıkmaktadır. Âlemi konu edinen ayetler, yaratılışından itibaren âlemin taşıdığı belli özellikleri önemli mesajlar eşliğinde sunar. Âlemin bir unsuru olan insana yönelik söz konusu mesajlar, bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Âlemdeki dengeli işleyiş, alelade bir düzen ve amaçsız bir sisteme sahip olmakla açıklanamayacak kadar ilkel ve sistemlidir. Âlemin her türlü çelişki ve çatışmadan uzak, hikmet dolu dengeli yapısı, ayetlerde Allah'ın yaratıcılığının, vahdetinin ve yüce kudretinin delili olarak öne sürülmektedir. Diğer yandan dengeli ve sistemli işleyişin dinamiklerindeki bozuluktan insanın bizzat sorumlu tutulması, insanın kâinat üzerindeki sorumlu ve etkin rolünü bizlere hatırlatmaktadır. Bu çok yönlü denge unsuru, insanın da bu dengeli yapıya uyum sağlamasını gerektirmektedir. Dolayısıyla âlemin dengeli yapısının varlığını sürdürmesi, insanın dengeli bir form'a ulaşmasıyla mümkün olmaktadır. Söz konusu bu denge, Kur'an'da farklı bağlantılarda dile getirilen 'orta yol'un da anahtarını bizlere sunacaktır. Anahtar Kelimeler: Kur'an, Tefsir, Âlem, Tevhid, Estetik.

The Balance in the Creation of the Universe in the Context of Verses of the Qur'an

While the Qur'anic verses address the people who are the respondents, it also brings up other areas of existence that are related to human beings. At this point, the nature and universe that surrounded the human being comes out. The verses that relate to the universe present certain features of the universe from the moment of the creation accompanied by important messages. These messages to the human being, which is an element of the world and constitute the subject of this study.

The balanced operation in universe is so principled and systematic that cannot be explained by saying that it has an ordinary system without purpose. To be free from all kinds contradiction and conflicts the universe with its fullness of wise and balanced structure put forward as an evidence of the creation, unity and supreme power of Allāh in the verses of the Qur'an. On the other hand, the fact that man is personally responsible for the disturbance in the dynamics of balanced and systematic operation reminds us of the responsible and active role of man in the universe. This multi-dimensional equilibrium element requires the human being to adapt to this balanced structure. Therefore, for the balanced structure of the universe to be continuity become possible with the achievement of human being a balanced form. This balance will present the key of the 'middle way', which is expressed in the Qur'an in different contexts.

Keywords: Qur'an, Tafsir, at-Tavhid, Universe, Aesthetics.

Atıf / Cite as

Oruç, Ayşe Betül. "Ayetler Bağlamında Âlemin Yararılışındaki Denge". *Marife* 18/2 (2018): 527-549. <https://doi.org/10.33420/marife.464495>.

Giriş

Yüce Allah mu'ciz Kelam'ında yarattığı bütün varlıkların birbiriyle ilişkisini, münasebetini hatırlatmakta; âleme hâkim olan düzenin her bir parçasının kendi içinde istikrarlı ama aynı zamanda diğeriyle uyumlu yapısını beyan etmektedir. Bu anlamda her ne kadar görüntüleri, şekilleri ve dereceleri farklı olsa da bütün evren canlı bir varlıktır.¹ Evreni oluşturan her bir unsur, bir bütün olan bu varlığın elemanı olarak birbiriyle uyum ve ahenk içerisinde yaşamını sürdürür.

Uyum ve denge bir istikrar unsurudur. Varlıkta aslanan bu istikrarın yakalanması ve devam ettirilmesi. Tutarlılık ise varlığın özünde bozulmaya götürür ki bu durum, varlığın yokluğa sürüklenmesine sebep olur. Bu bakımdan tutarlı ve sistemli olma, varlığın sadece var olması değil; varlığını sürdürmesi açısından da büyük bir öneme sahiptir. İslam, bir istikrar ve denge dinidir. Ona iman edenler, onun bağlıları "orta ümmet" olarak tavsif edilir.² Kur'an'ın muhatabı olan insanın diğer varlıklarla ilişkisinde dengenin kurulması ve bunun sürdürülmesi anlamında insana sürekli orta yolun emredildiği görülür. Yürürken ve konuşurken mutedil bir yol tutulması,³ infakta orta yolun benimsenmesi,⁴ aşırılıklara yol açabilecek savaşın sadece Allah rızası için ve O'nun belirlediği sınırlar içinde yapılması ilkeleri⁵ dengeli bir yaşamın yollarını bizlere sunmaktadır.

Muhatabı olan insanın dengeli bir yaşam sürmesini öngören Kur'an, insanı çevreleyen âlemdeki dengeli yapıya dikkat çekmektedir. "Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilâhlar olsaydı, kesinlikle ikisinin de düzeni bozulurdu. Demek ki, Arş'ın Rabbi Allah, onların nitelermelerinden uzaktır, yücedir." (el-Enbiyâ 21/22) ayeti âlemdeki düzeni Allah'ın bir ve tek olmasıyla doğrudan ilişkilendirmektedir. Bu açıdan Allah'ın vahdaniyetinin en önemli delillerinden biri kâinatta var olan istikrarlı ve düzenli işleyiştir.

Kâinatın farklı sistemleri ve parçaları kaosa düşmeden, muazzam bir disiplin içerisinde ancak Allah'a boyun eğerek durabilmektedir.⁶ Bu açıdan pek çok Kur'an ayetinin yaratılan her şeyin Allah'a boyun eğdiği hakikatini bizlere hatırlattığı görülür: "Göklerde ve yerde bulunanlar da onların gölgeleri de sabah akşam ister istemez sadece Allah'a secde ederler." (er-Ra'd 13/15)⁷

¹ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru's-Şurûk, 2003), 27: 3449.

² Bk. el-Bakara 2/143.

³ Konuyla ilgili bk. el-İsrâ 17/37; el-Furkân 25/63; Lokmân 31/19.

⁴ Bk. el-Furkân 25/67.

⁵ Konuyla ilgili bk. el-Bakara 2/190, 191, 193; en-Nisâ 4/94; el-Mâide 5/8; ayrıca birçok ayette cihat ifadesinin "Allah'ın yolunda cihat etme" şeklinde kayıt altına alınması cihadın bilinçli bir eylem olduğu; amaçsız, gereksiz, haddi aşan hareketlerden uzak durulması gerektiği mesajını içermektedir. Konuyla ilgili bk. el-Bakara 2/244; en-Nisâ 4/84; et-Tevbe 9/38.

⁶ Yaşar Düzenli, *Kur'ân Işığında Evrensel Dengeler ve İnsan* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2000), 202.

⁷ Konuyla ilgili ayrıca bk. Âl-i İmrân 3/83; el-İsrâ 17/44; en-Nûr 24/41; el-Hadîd 57/1; el-Haşr 59/1.

İnsanın da içinde yer aldığı âlem bir bütün olarak düzenli ve sistemli yapısıyla karşımızdadır. Bütün halinde sistemde bir bozulma, çelişki söz konusu değildir. Zaten aleme hakim olan denge ve düzenin sona ermesi, kaos ve kargaşanın evrene hakim olması Kur'an'da kıyametin kopuşu olarak anlatılır.⁸ Allah'ın dışında var olan her bir varlığın Allah'ın hikmetine, kudretine ve yüceliğine delil olduğu ve yaratılan varlıkların boş yere yaratılmadığı hakikatinin de bunu gösterdiği açıktır.⁹ Bu nedenle var olan hikmetin anlaşılabilmesi adına, sistemin merkezine yerleştirilen insanın âlemdeki düzen ve sistemli yapı konusunda uyarıldığı, tefekküre çağrıldığı görülmektedir.¹⁰ Her türlü aşırıktan uzak bu ahenkli duruşun yakalanabilmesi adına insanın evrendeki düzene dikkatle bakması gerekir.

1. Âlem ve Denge İfadelerinin Sözlük Anlamları ve Kur'an'daki Kullanımları

Âlem kelimesi sözlükte bir varlığı diğerlerinden ayıran işaret, alamet, nişan anlamlarını taşıyan *'alm*¹¹ ve bilme anlamındaki *'ilm*¹² kelimesiyle beraber yer almaktadır. *Âlem* ise yaratılmış olanları,¹³ Allah'ın dışında var olan her şeyi kapsamaktadır.¹⁴ *Âlem* ifadesinin aynı kökten gelen kelimelerle birlikte düşünüldüğünde hem işaret hem de bilme manalarını hatırlatan bir anlam ağıyla karşılaşırız. Bir yandan *âlem*, onu yapanı, var edeni işaret eden bir alettir. Bu açıdan Allah Teâlâ, âlemden hareketle O'nun vahdaniyetini görmemizi istemektedir.¹⁵ Diğer yandan da bunlar vasıtasıyla Allah'ın isimleri ve sıfatları bilinir.¹⁶ Âlemin tanımı içerisinde insanın yer aldığı da görülür. Buna göre *âlem* iki tanedir. Birincisi, felek denilen büyük âlem; diğeri ise insan, yani küçük âlemdir. İnsanın da bir âlem olarak vasıflandırıldığı bu tanım, insanı âlemin küçük bir prototipi kabul eden değerlendirmelere dayanmaktadır.¹⁷

Denge ifadesi Kur'an'da yaratılışın temel dinamiği olması bakımından farklı bağlamlarda ele alınmaktadır. Özellikle âlemin, kâinatın yaratılışı bağlamında denge konusunda *mîzân* kelimesi dikkati çekmektedir. *Mîzân*, kendisi vasıtasıyla

⁸ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, trc. Alparslan Açıkgenç (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005), 130.

⁹ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *İhyâü ulûmi'd-dîn* (b.y., Dâru's-Şa'b, ty.), 15: 2812, 2822.

¹⁰ Konuyla ilgili bk. el-Bakara 2/164; Âl-i İmrân 3/190, 191.

¹¹ Halîl b. Ahmed, "İlm", *Kitâbu'l-Ayn*, thk. 'Abdulhamîd Hindâvî, 4 Cilt (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 3: 222; Ebû'l-Huseyn Ahmed İbn Fâris b. Zekeriyâ, "İlm", *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, thk. 'Abduselâm Muhammed Hârûn, 6 cilt (b.y.: Dâru'l-Fikr, y.y.), 4:109; İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, "İlm", *es-Sihâh tâcu'l-luğa ve sihahu'l-Arabîyye*, thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr, 7 Cilt (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1984), 5: 1990.

¹² İbn Fâris, "İlm", 4: 109; Cevherî, "İlm", 5: 1990; er-Râgıb el-İsfahânî, "İlm", *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'an*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, 4. Baskı (Dimeşk, Beyrut: Dâru'l-Kâ'a, 2009), 580.

¹³ Cevherî, "İlm", 5: 1991.

¹⁴ Ali b. Muhammed b. Ali el- Cürçânî, "İlm", *Kitâbu't-Ta'rîfât*, thk. Adil Enver Hadr (Beyrut-Lübnan: Dâru'l Ma'rife, 2007), 134.

¹⁵ İsfahânî, "İlm", 582.

¹⁶ Cürçânî, "İlm", 134.

¹⁷ İsfahânî, "İlm", 582.

tartma işleminin yapıldığı alettir.¹⁸ Adalet¹⁹ ve miktar²⁰ için yine bu kelime kullanılmaktadır. Ayetlerde sözü edilen ahiretteki mîzân ise insanların dünyadayken yaptığı amellerinin ölçülmesi için kullanılan bir tartıdır. Bazıları bunu iki kolu, kefesi olan alet anlamında anlamıştır.²¹

Tartının ve ölçme işleminin adaletle yapılması gerekmektedir. Zira adalet, tartının kolları arasındaki dengeyi ifade eder. Bu noktada Kur'an'da adaletten bir denge prensibi olarak söz edildiği görülür. Adalet kelimesi 'adl kökünden gelmektedir. *el-'Adlu*, konuşmadan ve verilen hükmünden razı olduğunu ifade için kullanılır. Hak ile hüküm vermek 'udûle ve 'adl kelimeleriyle anlatılmaktadır.²² Birini diğerine tercih etmeksizin iki şeyi eşitlemeyi,²³ dengeyi²⁴ ifade eder. Eşitliği ifade eden *mu'tedil* kelimesi de bu kökten gelmektedir.²⁵

'Adl kelimesi müşriğin eylemi için de kullanılır.²⁶ Zira müşrik tanrı olma hususunda başka varlıkları Allah'la eşit tutmaktadır.²⁷ "Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah'a mahsustur. Böyle iken inkâr edenler başka şeyleri Rablerine denk tutuyorlar (ya'dilûn)." (el-En'âm 6/1) ayetinde kelimenin eşitleme anlamıyla kullanıldığı görülür. Ayrıca bu kelime eğri bir yoldan doğru yola geçmek,²⁸ istikamet anlamlarında da kullanılmaktadır.²⁹

'Adl kelimesinin fidye anlamı da vardır.³⁰ "Kimsenin kimse namına bir şey ödemeyeceği, hiç kimseden fidye ('adl) alınmayacağı, kimseye şefaatin (aracılığın) yarar sağlamayacağı ve hiç kimsenin hiçbir taraftan yardım göremeyeceği günden sakının." (el-Bakara 2/123) ayetinde 'adl kelimesi fidye, bedel anlamına gelmektedir. Benzer, benzeri anlamında ise aynı kökten gelen 'idl kelimesi kullanılır.³¹

Dengeyi ve orta yolu ifade etmek üzere kullanılan kelimelerden biri de *vasat'*tır. İfrat ve tefritten uzak orta yolu ifade eden bu kelime, eşitlik, adalet³² ve orta anlamındadır.³³ Her iki tarafı eşit olarak bölme anlamına gelmektedir.³⁴ Dengeli olup orta yolu tutanları ifade etmek üzere "İşte böylece sizin insanlığa

¹⁸ Halîl b. Ahmed, "Vzn", 4: 368; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, "Vzn", *Tehzîbu'l-luğa*, thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn, 15 Cilt (Mısır: el-Müessesetü'l-Misriyyetü'l-Âmmetü li't-Te'lîf ve'l-Enbâ' ve'n-Neşr, ty.), 13: 257.

¹⁹ Ezherî, "Vzn", 13: 257; Ebû't-Tâhir Mecduddîn el-Fîrûzâbâdî, "Vzn", *el-Kâmûsu'l-muhît*, thk. Muhammed Naîm el-Arkasûsî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), 1238.

²⁰ Fîrûzâbâdî, "Vzn", 1238.

²¹ Ezherî, "Vzn", 13: 257.

²² Halîl b. Ahmed, "Adl", 3: 110.

²³ İbn Fâris, "Adl", 4: 246; Fîrûzâbâdî, "Adl", 1030.

²⁴ Halîl b. Ahmed, "Adl", 3: 110.

²⁵ Halîl b. Ahmed, "Adl", 3: 111; Fîrûzâbâdî, "Adl", 1030.

²⁶ Halîl b. Ahmed, "Adl", 3: 110; Cevherî, "Adl", 4: 1761.

²⁷ Ezherî, "Adl", 2: 210; İbn Fâris, "Adl", 4: 246, 247.

²⁸ Halîl b. Ahmed, "Adl", 3: 111.

²⁹ İbn Fâris, "Adl", 4: 247; Cevherî, "Adl", 4: 1761

³⁰ Halîl b. Ahmed, "Adl", 3: 111; İbn Fâris, "Adl", 4: 247; Cevherî, "Adl", 4: 1761.

³¹ Halîl b. Ahmed, "Adl", 3: 110, 111; Ezherî, "Adl", 2: 209.

³² Ezherî, "Vst", 13: 26; Cevherî, "Vst", 3: 1167.

³³ Halîl b. Ahmed, "Vst", 1: 438; İbn Fâris, "Vst", 2: 213; Fîrûzâbâdî, "Vst", 2: 213.

³⁴ İsfahânî, "Vst", 869.

şahitler olmanız, Resul'ün de size şahit olması için sizi mutedil bir millet kıldık. Senin yöneldiğin yeri (Kâbe'yi) biz ancak Peygamber'e uyanı, ökçeleri üzerinde geri dönenen ayırt etmemiz için kible yaptık. Bu, Allah'ın hidayet verdiği kimselerden başkasına elbette ağır gelir. Allah sizin imanınızı asla zayi edecek değildir. Zira Allah insanlara karşı şefkatli ve merhametlidir.” (el-Bakara 2/143) ayetinde vasat ümmetten bahsedilmektedir.

Yüce Yaratıcı'nın isimleri de Allah'ın dengeli ve ahenkli yaratışına işaret etmektedir. Öncelikle en genel anlamıyla Allah'ın yaratıcılığı *Hâlik* ismi ile ifade edilir. *Hâlik*, *halk* kökünden gelmektedir. *Halk*, bir şeyi dosdoğru bir şekilde takdir etmek, planlamak anlamında kullanılmaktadır.³⁵ Herhangi bir aslı ve örneği olmadan bir şeyi var etme anlamı da vardır.³⁶ “Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah'a mahsustur. Böyle iken inkâr edenler başka şeyleri Rablerine denk tutuyorlar.” (el-En'âm 6/1) ayetinde *halk* kelimesi Allah'ın düzenli ve ahenkli yaratışına işaret etmektedir.³⁷

Allah'ın isimlerinden biri olan *el-Bârî*, hoşlanılmayan şeylerden uzak olmak, uzaklaşmak anlamına gelen³⁸ “*el-ber'ü, el-berâetü, et-teberrî*” kelimelerinden gelmektedir.³⁹ *El-Bârî* şeklinde sadece Allah için kullanılan bir ifade olmaktadır.⁴⁰ Allah'ın *el-Bârî* isminin Yüce Yaratıcı'nın her türlü eksiklikten uzak, muntazam ve ahenkli yaratışını ifade ettiği açıktır.

Var ettiklerine şekil ve suret veren Allah'ın bir diğer ismi *el-Musavvir*'dir. Bu isim kök itibarıyla *sûret* kelimesinden gelmektedir. *Sûret* kelimesi şekil, çeşit, özellik anlamıyla⁴¹ birlikte varlıkların birbirinden ayrılmasını sağlayan, onlara ait olan yaratılış özelliklerini anlatmaktadır.⁴² Canlıların bu ayırıcı özellikleri bütün canlıların anlayabileceği *açık sûret* şeklinde olabileceği gibi sadece belli ilmî olgunlukta olanların kavrayabileceği *gizli sûret* şeklinde de olabilir. İnsandaki akıl özelliği gizli bir sûret olarak açıklanmaktadır. Allah'ın *Musavvir* olması ise gerek görüntü açısından gerekse akıl kuvveti bakımından insanlara şekil vermesi, anlamına gelmektedir. Ayetlerdeki *sûret* ifadesi yahut *sûretlendirme* şeklindeki fiil kullanımlarında açık ve gizli sûretlendirme anlamı söz konusudur.⁴³ “Andolsun, sizi yarattık. Sonra size şekil verdik (savvarnâküm). Sonra da meleklere, ‘Âdem için saygı ile eğilin’ dedik. İblis'ten başka hepsi saygı ile eğildiler. O, saygı ile eğilenlerden olmadı.” (el-A'râf 7/11)⁴⁴

Kuşkusuz Allah Hakîm'dir ve var ettiği varlıkları belirlenmiş bir hikmete uygun olarak yaratır. Hikmet, yaratılış konusunda düzen, ahenk ve faydalılık prensipleri bakımından önemli bir unsurdur. İnsanın gücü nispetinde eşyanın

³⁵ Halîl b. Ahmed, “Hlk”, I, 438; İbn Fâris, “Hlk”, 2: 213; Fîrûzâbâdî, “Hlk”, 880.

³⁶ Fîrûzâbâdî, “Hlk”, 880.

³⁷ İsfahânî, “Hlk”, 296.

³⁸ Halîl b. Ahmed, “Br'e”, 1: 124; İbn Fâris, “Br'e”, 1: 237; Cevherî, “Br'e”, 1: 36.

³⁹ İsfahânî, “Br'e”, 121.

⁴⁰ Halîl b. Ahmed, “Br'e”, 1: 124; İbn Fâris, “Br'e”, 1: 236; İsfahânî, “Br'e”, 121.

⁴¹ Fîrûzâbâdî, “Svr”, 427.

⁴² İbn Fâris, “Svr”, 3: 320; İsfahânî, “Svr”, 497.

⁴³ İsfahânî, “Svr”, 497.

⁴⁴ Konuyla ilgili ayrıca bk. 'Âli İmrân 3/6; el-Mü'min 40/64; el-İnfîtâr 82/8.

hakikatlerini bilmesini sağlayan bir ilim⁴⁵ şeklinde tanımını yapabileceğimiz *hikmet* kelimesi sözlükte *hkm* kökünden gelmektedir. *Hüküm*, ilim ve fıkıh ifade etmektedir.⁴⁶ *Hüküm*, karar vermek anlamındadır.⁴⁷ *Hüküm* ifadesinin zulmün karşısı bir anlamı da mevcuttur. Buna göre hâkim zalimin zulmüne mani olmakta ve adaletle hüküm vermektedir.⁴⁸ Bir şeyi hak ettiği, layık olduğu yere koymak⁴⁹ anlamı da hikmetin adaletle bağlantısını gösterir.

Hakîm, âlim anlamındadır ve işleri sağlam yapmayı ifade eder.⁵⁰ Allah için kullanılan *Hakîm*, *Hâkim*, *Ahkamü'l-Hâkimîn* isim ve sıfatları Allah'ın murat ettiklerini en iyi bilen olduğunu anlatır.⁵¹ *Hikmet* kelimesi aynı zamanda peygamberlik, Kur'an ve İncil için de kullanılmaktadır.⁵² Hikmetin fesadı önleyici bir yönü vardır.⁵³ Ata takılan gеме *hakeme* denir.⁵⁴ Zira gem, hayvanı yanlış yola kaymaktan korumakta, doğru yolda gitmesini sağlamaktadır.⁵⁵

Göklerin ve yerin yaratılışını ifade eden ayetlerde Allah'ın iki isminin özellikle zikredildiği görülür: *El-Bedî*⁵⁶ ve *El-Fâtır*.⁵⁷

El-Bed'u, önceden bir örnek, benzer ve bilgi olmaksızın bir şeyi var etme⁵⁸ anlamına gelmektedir. Allah'ın göklerin ve yerin *Bed'i* olması daha önceden yaratılış konusunda kendisine ilham veren hiçbir şey olmaksızın bunları var etmesi anlamını taşımaktadır.⁵⁹

Fâtır kelimesi, yarmak anlamına gelen *fatr* kökünden gelmektedir.⁶⁰ Aynı kökten gelen *fitrat* ise Allah'ın yaratılmışları yarması, varlıkları yapabilecekleri eylemleri yapmaya uygun halde yoktan var etmesi,⁶¹ anlamında kullanılmakta; yaratılışın dini kabul konusunda hazır kılınması,⁶² Allah'ın rab olduğu bilgisinin yaratılmışlara yerleştirilmesi⁶³ anlamlarına gelmektedir. *El-Fâtır* ise Allah'ın yaratılmışları yaratması ve ilk olarak var etmesi anlamında kullanılmaktadır.⁶⁴

Âlem ve *mizân* kelimeleri Kur'an'da farklı konular içerisinde yer almaktadır. *Âlem* ifadesi, Kur'an'da *âlemîn* şeklinde bir terkipte bulunmektedir. Âlemler

⁴⁵ Cürçânî, "Hkm", 87

⁴⁶ Ezherî, "Hkm", 4: 111

⁴⁷ Cevherî, "Hkm", 5: 1901; Fîrûzâbâdî, "Hkm", 1095.

⁴⁸ Ezherî, "Hkm", 4: 111.

⁴⁹ Cürçânî, "Hkm", 87.

⁵⁰ Cevherî, "Hkm", 5: 1901.

⁵¹ Ezherî, "Hkm", 4: 111.

⁵² Fîrûzâbâdî, "Hkm", 1095

⁵³ Fîrûzâbâdî, "Hkm", 1095.

⁵⁴ Halîl b. Ahmed, "Hkm", 1: 343.

⁵⁵ Ezherî, "Hkm", 4: 112, 114.

⁵⁶ Kelimenin geçtiği ayetler için bk. el-Bakara 2/117; el-En'âm 6/101.

⁵⁷ Kelimenin geçtiği ayetler için bk. el-En'âm 6/14; Yûsuf 12/101; İbrâhîm 14/10; el-Fâtır 35/1; ez-Zümer 39/46; eş-Şûrâ 42/11.

⁵⁸ Halîl b. Ahmed, "Bd'u", 1: 121; İbn Fâris, "Bd'u", 1: 209.

⁵⁹ Halîl b. Ahmed, "Bd'u", 1: 121; Cevherî, "Bd'u", 3: 1183; İsfahânî, "Bd'u", 111.

⁶⁰ Cevherî, "Ftr", 2: 781; Fîrûzâbâdî, "Ftr", 456.

⁶¹ İsfahânî, "Ftr", 640.

⁶² Cürçânî, "Fatr", 154.

⁶³ Halîl b. Ahmed, "Ftr", 3: 328.

⁶⁴ Halîl b. Ahmed, "Ftr", 3: 328; Cevherî, "Ftr", 2: 781.

anlamındaki *âlemîn* kelimesi yetmiş üç yerde karşımıza çıkar.⁶⁵ Bunlardan kırk ikisinde *âlemlerin Rabbi* şeklinde kullanılmaktadır. Seçilen bazı grupların yahut milletlerin âlemlere üstün kılınması ile ilgili ayetlerde *âlem* kelimesinin insan topluluklarını ifade ettiği;⁶⁶ Mekke'nin âlemlerin hidayeti için seçilmesinde⁶⁷ âlemler ile Kur'an'ın hitap ettiği bütün insanların kastedildiği anlaşılmaktadır. Kur'an'da göklerin ve yerin yaratılışına dikkat çeken ve bu bakımdan âlemlere işaret eden ayetler göz önüne alındığında âlem ifadesinin kâinat ve Allah'ın yarattığı bütün canlıları ifade eden bir anlamı olmakla birlikte özel olarak canlı gruplarını kasteden bir yönünün bulunduğu da görülmektedir.

Mîzân kelimesi Kur'an'da harf-i tarifli olarak dokuz yerde *el-mîzân* şeklinde, bir yerde *el-mevâzîn*, altı yerde de *mevâzînühû* olarak yer almaktadır.⁶⁸ *el-Mîzân*, ayetlerde daha çok ölçü, tartı anlamıyla öne çıkar ve tartıda zulüm ve haksızlıktan kaçınılması, adaletli davranılması uyarısı söz konusu edilir.⁶⁹ Kelimenin çoğul olarak kullanımları ise kıyamet günü ve ahiretten bahseden ayetlerde yer almaktadır. Kıyamet günü adalet tartılarının kurulması,⁷⁰ tartıları ağır gelenlerin kurtulması,⁷¹ tartıları hafif gelenlerin hüsrana uğraması⁷² anlamlarındaki ayetlerde *mîzân* kelimesinin daha çok ölçü ve tartıya konu olan yönüyle kullanıldığı görülür. Bununla birlikte Allah'ın Kitab'ı hak ve mîzân olarak indirmesi,⁷³ peygamberlere kitabın ve mîzânın indirilmesi⁷⁴ Allah'ın gökleri yükseltip mîzân koyması⁷⁵ ayetleri dikkate alınırsa mîzân'ın ölçü ve tartı anlamının ötesinde evrensel bir dengeye ve nizama işaret ettiği anlaşılmaktadır.

2. Âlemin Yaratılışındaki Dengenin Tevhid ile İlişkisi

Kur'an, önceki insanların ve hâlihazırda İlahi vahye muhatap olanların içinde bulunduğu yanlışlardan bahsederken inanç konusunda yaşadıkları dengesizliğe özellikle atıfta bulunur.⁷⁶ Yanlış bilgi ve anlayıştan kaynaklı şirk çıkmazına düşen insanlara karşı Allah'ın tevhidi konusunda vurgulu ifadeler yer verilir.

Kur'an'da Allah'ın varlığıyla ilgili meselelerden ziyade Allah'ın tevhidi merkezli konuların ele alındığı görülmektedir. Zira Allah'ın varlığı bilgisinin özüne yerleştirilmiş bir hakikattir. Ancak insanda var olan bu bilginin epistemolojik değer bakımından keyfiyeti bilinmeyen gaybî bir alanla ilgili olması, belki de Kur'an'ın Allah'ın varlığı meselesinin ayrıntıları üzerinde etraflıca

⁶⁵ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, "İlm", *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2001), 589-591.

⁶⁶ Bk. el-Bakara 2/47, 122.

⁶⁷ Bk. 'Âl-i İmrân 3/96.

⁶⁸ Abdülbâkî, "Vzn", *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 840, 841.

⁶⁹ Bk. el-En'âm 6/152; el-A'râf 7/85; Hud 11/84, 85; er-Rahmân 55/9.

⁷⁰ Bk. el-Enbiyâ 21/47.

⁷¹ Bk. el-A'râf 7/8; el-Mü'minûn 23/102; el-Kâri'a 101/6.

⁷² Bk. el-A'râf 7/9; el-Mü'minûn 23/103; el-Kâri'a 101/8.

⁷³ Bk. eş-Şûrâ 42/17.

⁷⁴ Bk. el-Hadîd 57/25.

⁷⁵ Bk. er-Rahmân 55/7.

⁷⁶ Düzenli, *Evrensel Dengeler ve İnsan*, 136.

durmadan uzak durmasının sebeplerindedir.⁷⁷ Bu bakımdan Kur'an, konunun zaten insan tarafından bilindiğini, yaratan varlığı tanıma ve bilmenin insanda fitrat olarak adlandırabileceğimiz bir husus olduğunu bize hatırlatmaktadır.⁷⁸ Geminin fırtınaya tutulması halinde içinde bulunanların hemen Allah'a dönüp dua etmeleri; ancak kıyıya varıp karaya ayak basınca bunu unutmalarını tasvir eden,⁷⁹ gökleri ve yeri yaratanın kim olduğu kendilerine sorulunca tereddütsüz "Allah" cevabını verdiklerini haber veren Kur'an ayetleri⁸⁰ insanlardaki var olan bu bilgiye -kimi zaman inkâr edilmiş olsa bile- atıfta bulunmaktadır.

İslam düşünce tarihinde Allah'ın varlığını ve tevhidini ispat sadedinde delillerin tartışıldığı ve dikkate değer açıklamaların yapıldığı bir gerçektir.⁸¹ Ortaya konan delillerden birisi ve konumuzla ilgili olanı, *Nizam ve Gaye Delili*'dir. Buna göre âlemde yer alan bütün varlıklarda bir düzen hâkimdir. Bu düzenin bir amaca uygun olduğu görülmektedir. Belli bir amaca hizmet eden bu sistemli işleyiş kendi başına ortaya çıkmış olamaz. Bu sistemli işleyişin ardında kudret ve inayet sahibi yaratıcı bir gücün bulunması gerekir ki bu, Allah'tır.⁸² Dolayısıyla kâinatta var olan varlıkların gerek hiç yoktan icat edilmeleri (ibda' ve ihtira') gerekse mevcut olan unsur ve eşyalardan toplanmak suretiyle vücuda getirilmeleri (inşa' ve terkîb) işinin tek bir zatın eline verilmesi, işlerin belli bir sistem içinde gerçekleşmesini sağlar. Oysa aynı sistemin farklı varlıkların eline bırakılması, yaratılma serüvenindeki dengenin bozulmasına sebep olur.⁸³ "Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilâhlar olsaydı, kesinlikle ikisinin de düzeni bozulurdu. Demek ki, Arş'ın Rabbi olan Allah, onların nitelemelerinden uzaktır, yücedir." (el-Enbiyâ 21/22) şeklindeki ayet bu hakikate işaret etmektedir.

Kâinatta var olan düzeni ortaya koyan ayetler göklerin ve yerin hak ile yaratıldığını, yaratılanların boşuna ve eğlence için yaratılmadığını beyan etmektedir. Bu şekilde ayetler, Allah'ın yarattıklarında bir amaç ve hikmetin var olduğunu ortaya koymaktadır. Yaratılan her şey, kendisi için takdir edilmiş olan amaç ve hikmetle birlikte bir anlam ifade etmektedir. Yaratılanların anlam yüklü yapılarına işaret eden ilahi buyruklar, insanın da bu işaretlere dikkat etmesini istemektedir. "De ki: 'Göklerde ve yerde neler var, bir baksanıza.'" (Yûnus 10/101) "Kendi kendilerine, Allah'ın, gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunanları ancak hak olarak ve muayyen bir süre için yarattığını hiç düşünmediler mi?" (er-Rûm 30/8)⁸⁴ şeklindeki ifadeler, insanı evrendeki anlam yüklü sistem üzerinde düşünmeye çağırılmaktadır. Var olan her şeyin Allah'ın kanunlarına boyun eğdiği hakikatinden hareketle evrene hâkim olan bu sistemli yapı, yaratıcının tek

⁷⁷ Ramazan Altıntaş, *İslam Düşüncesinde Tevhid ve Estetik İlişkisi* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2002), 44.

⁷⁸ Hayati Hökelekli, "Fitrat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13: 47.

⁷⁹ Bk. el-Ankebût 29/65.

⁸⁰ Bk. el-Ankebût 29/61; ez-Zuhruf 43/9.

⁸¹ Konuyla ilgili bk. Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, 10. Baskı (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2002), 19-113.

⁸² Aydın, *Din Felsefesi*, 62, 63.

⁸³ Altıntaş, *Tevhid ve Estetik İlişkisi*, 143.

⁸⁴ Konuyla ilgili bk. Fussilet 41/11; el-Ğaşiye 88/17-20.

olduğunu, O'nun mutlak güç ve egemenliğin sahibi olduğunu ortaya koymaktadır. İnsanın bu düzen ve dengeden ibret alıp buna uygun olarak inanç alanını düzenlemesi gerekir. Bu noktada tevhide dayalı akide ile ifrat ve tefritte uzak, takvayla yoğrulmuş salih amelin gerekli olduğu açıktır.

2.1. Âlemin Yaratılışındaki Dengenin Nitelikleri

Âlemin yaratılışından bahseden ayetler, âleme hâkim olan düzenin sahip olduğu belli özelliklere atıfta bulunmaktadır. Bu özellikler, âlemdeki dengeli yapının temellerini oluşturmaktadır.

2.1.1. Ölçülülük

Güzelliğin temel kanunlarından birisi ölçüdür. Varlığın güzel olarak değerlendirilmesinde nizam, simetri ve belirli sınırlılıklar büyük öneme sahiptir. Şekillerin belli ölçüler içinde bir araya gelmesi neticesinde *güzel* ortaya çıkmaktadır.⁸⁵

Kur'an'da yaratılıştan bahseden ayetlerde belli bir düzen ve sistematüğün var oluşta etkili olduğunu bildiren ifadeler bulunmaktadır. "Şüphesiz Biz her şeyi bir ölçüye göre yaratmışızdır." (el-Kamer 54/49)⁸⁶ ayeti varlıkların var olma serüveninde ölçülülük esasının etkili olduğunu beyan etmektedir. Ayette mealen ölçü olarak verilen *kader* kelimesi sözlükte gücü yetmek,⁸⁷ planlı ve ölçülü yapmak,⁸⁸ kıymetini bilmek, gereği gibi yüceltmek; rızkını daraltmak⁸⁹ gibi manalara gelmektedir. *Kader* kelimesi özellikle uyum anlamıyla öne çıkmaktadır. Birinin diğerine uygun, uyumlu olması anlamında bu kelime kullanılmaktadır.⁹⁰ Aynı zamanda meblağ, mahiyet, nihayete erdiği sınır,⁹¹ ecel⁹² anlamlarına da gelmektedir. Bu yönüyle *kader*, Allah'ın dilediği sınır ve mahiyetiyle varlıkları yaratması, yönetmesi⁹³ şeklinde ifade edilmektedir. Terim anlamı ise "Allah'ın nesnelere ve olayları özellikle sorumluluk doğuran beşerî fiilleri, ezelde planlayıp zamanı gelince yaratması"dır.⁹⁴

Allah'ın yaratılmışlar için belli bir takdirde bulunduğunu ve hepsini o takdire yönelttiğini ifade eden⁹⁵ Kur'an ifadeleri yaratılan her şeyin belirlenmiş bir

⁸⁵ Altıntaş, *Tevhid ve Estetik İlişkisi*, 60-61.

⁸⁶ *إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ*; ayrıca bk. et-Talâk 65/3.

⁸⁷ Halîl b. Ahmed, "Kdr", 3: 365; Ezherî, "Kdr", 9: 19; İbn Fâris, "Kdr", 5: 62.

⁸⁸ Ezherî, "Kdr", 9: 19; Fîrûzâbâdî, "Kdr", 460

⁸⁹ Ezherî, "Kdr", 9: 19, 20; İbn Fâris, "Kdr", 5: 63; Cevherî, "Kdr", 2: 786, 787.

⁹⁰ Halîl b. Ahmed, "Kdr", 3: 365; Ezherî, "Kdr", 9: 18.

⁹¹ Cevherî, "Kdr", 2: 786; Fîrûzâbâdî, "Kdr", 460.

⁹² Ezherî, "Kdr", 9: 19.

⁹³ İbn Fâris, "Kdr", 5: 62.

⁹⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "Kader", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24: 58.

⁹⁵ Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed, Muhammed es-Seyyid Reşâd, Muhammed Fazlu'l-Acmâî, Alî Ahmed Abdülbâkî, Hasen Abbâs Kutub (Kahire: Mektebetü Evlâdî's-Şeyh li't-Türâs, 2000), 13: 304.

hikmetle ve bu hikmete uygun olarak yaratıldığını beyan etmektedir.⁹⁶ Buradaki miktar, sınır ve hesaplama ile ne fazlasının ne de eksisinin olmadığını göstermektedir. Aynı zamanda kader, varlıkların takip ettiği var olma yolunu da ifade etmektedir.⁹⁷ Böylece dünyadaki hiçbir şeyin tesadüfen olmadığı hakikati bize hatırlatılmaktadır. Dünyanın bir kaderi vardır. Kendisi için belirlenmiş bir ömrü yaşar. Sonsuza kadar devam edemez. Yaratma hadisesi ve bunun sonucu oluşan varlıklar bir oyuncak değildir.⁹⁸

Varlıkların ölçülü bir şekilde kendileri için belirlenmiş kaderle yaratılmaları, dünya hayatının devamı niteliğindeki ahiretin gerekli olduğunu ortaya koymaktadır. Zira Allah'ın yarattığı her şeyin hikmete uygun olarak işlemesi, aynı şekilde ahiretin de bu hikmete uygun olarak yaratılmasını gerektirir.⁹⁹ Dünyada yaşanan hadiselerin adalet temelinde değerlendirilmesi ve yapılanlara karşılıklarının verilmesi ahiret hayatıyla mümkün olacaktır.

Furkân 25/2. ayette “O, göklerin ve yeryüzünün mülkü (hükümranlığı) kendisine ait olandır. Çocuk edinmemiştir. Mülkünde hiçbir ortağı da yoktur. O, her şeyi yaratmış ve yarattığı o şeyleri bir ölçüye göre takdir etmiştir.” buyrulurken aynı hakikat *takdir* kelimesiyle ifade edilmektedir. Takdir, varlıkların hepsine bir rol tayin etmektir. Her nesnenin tabiatının gerektirdiği şekilde dış ve iç şartlarla sınırlandırıldığını ve bunların birbiriyle uyum içinde olduğunu gösterir.¹⁰⁰ Gerek yaratılış gerekse uygunluk açısından¹⁰¹ bir şeyin takdir edilmesi mekân, zaman, miktar, fayda ve güç açılarından onun belirlenmesi, sınırlanması anlamına gelir.¹⁰² Buna göre Allah, yarattığı şeyleri düzenlemiş, yaratılış amaçlarına uygun olarak onları hazırlamıştır. Bu konuda herhangi bir bozulma ve eksiklik söz konusu değildir.¹⁰³ Allah, yarattığı her şeyi bu takdir ve tesviyeye boyun eğdirmiş ve buna uygun olarak da hazırlamıştır. İnsanın şeklini uyumlu ve uygun görmemiz bundandır.¹⁰⁴ Beşer, kendisine yönelik tekliflere, dünya ve ahirette yüklenilecek emanete uygun olarak yaratılmıştır. Aynı şekilde hayvanlar ve cansız varlıklar da emre uygun olarak takdir edilmiş, düzenlenmiştir. Takdire uygun yaratma, varlık için takdir edilmiş amaca uygun bir yaratılışla yaratma anlamındadır.¹⁰⁵

⁹⁶ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vil*, thk. Halil Meymûn Şeyhâ, 3. Baskı (Beirut: Dâru'l-Marife, 2009), 1068.

⁹⁷ es-Seyyid Muhammed Hüseyin Tabatabâî, *el-Mizân fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Fudayle eş-Şeyh Hüseyin (Beirut: Müessesetü'l-A'lemî'l-Matbûât, 1997), 19: 88.

⁹⁸ Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, trc. Muhammed Han Kayanî ve diğerleri, 2. Baskı (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), 6: 58, 59.

⁹⁹ Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîru ve't-tenvîr* (Tunus: Dâr-u Sahnûn, 1984), 27: 218.

¹⁰⁰ Düzenli, *Evrensel Dengeler ve İnsan*, 63.

¹⁰¹ El-Hâfiz 'Abdurrahmân b. Muhammed ibn İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Es'âd Muhammed et-Tayyib (Riyad: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997) 8: 2662.

¹⁰² Ebû Muhammed Abdu'l-Hak b. Gâlib İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Er-Rahâle el-Fâruk, Abdullah b. İbrahim el-Efsârî, es-Seyyid Abdulâli es-Seyyid İbrahim, Muhammed eş-Şâfi es-Sâdik el-Anânî, 2. Baskı (Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2007), 6: 417.

¹⁰³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tefsîru't-Taberî-Câmiu'l-Beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân-*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Dârı Hicr, 2001), 17: 396.

¹⁰⁴ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî -Tefsîru'l-Kebîr - Mefâtihu'l-gayb-* (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1981), 24: 47.

¹⁰⁵ Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf*, 739.

Dengenin önemli bir niteliği belirlenmiş bir ölçünün esas alınmasıdır. Allah'ın yarattıklarını belli bir miktarla, ölçüyle var ettiğini beyan eden ayette “Her şeyin neye gebe kalacağını, rahimlerin neyi eksik, neyi ziyade edeceğini Allah bilir. O'nun katında her şey ölçü (miktar) ile dir.” (er-Ra'd 13/8) buyrulmaktadır. Miktar, kendisiyle bir şeyin sınırlandırıldığı, belirlendiği sınırdır. Varlık ancak sınırlarının belirlenmesi ile vücut bulur, aksi takdirde onun varlığından söz etmek mümkün olmaz. Eğer her şeyin bir vücut sınırı söz konusuysa ve Allah bu sınırları çizmişse varlık âleminde yegâne gücü elinde bulundurmanın Allah olduğu açıktır. Belli bir ölçüyle yaratmayı anlatan ifadelerin aynı zamanda rubûbiyete işaret eden deliller olduğunu unutmamak gerekir.¹⁰⁶

Allah'ın yanında hiçbir iş başıboş, anlamsız, hesapsız ve kitapsız değildir. Allah'ın işleri tesadüfi değildir.¹⁰⁷ Yaratılan her şey yaratıldığı özel amaca, var olmasının gerektirdiği şartlara ve Allah'ın yaratma planında öngörülen rolüne uygun olarak yaratılmaktadır.¹⁰⁸

Âlemdeki ölçülü var olma, hayat bulma ilkesi insanın yaratılışında da söz konusudur. “Ey insan! Seni yaratıp seni düzgün ve dengeli kılan, seni istediği bir şekilde birleştiren, ihsanı bol Rabbine karşı seni aldatan nedir?” (el-İnfıtâr 82/6-8)¹⁰⁹ ayetinde insanın azalarının düzgün, uyumlu ve mutedil bir yaratılıştaki olmasına dikkat çekilmektedir.¹¹⁰ İnsanın yaratılışı, varlık amacına uygun olarak şekillendirilmesi, tabiatının adil ölçüler içinde oluşturulması gündeme getirilerek insan, Yüce Rabbine kulluğa çağrılmaktadır.

Yüce Allah, Kur'an'da farklı varlıklara yemin etmektedir. Yemin edilen varlıklar içinde gök cisimleri ve gökyüzü de yer almaktadır: “Battığı zaman yıldız andolsun ki, arkadaşınız (Muhammed haktan) sapmadı ve azmadı.” (en-Necm 53/1, 2), “Burçlarla dolu göğe andolsun,” (el-Burûc 85/1) “Güneşe ve onun aydınlığına andolsun, onu izlediğinde Ay'a andolsun” (eş-Şems 91/1, 2)¹¹¹ Kuşkusuz Allah'ın yemin ettiği hususlar değerli ve özel kabul edilmektedir. Diğer yandan gök cisimleri ve onların yer aldığı uzay, insanlar için hep ilgi çekici olmuştur. Uzayda bulunan varlıkların hareketlerini, sistemlerini konu edinen ayetler, bu açıdan insanlara önemli mesajlar vermektedir.¹¹² Gökyüzünden yağan yağmurda bile bir ölçünün hâkim olduğunu beyan eden¹¹³ Yüce Allah, gök cisimlerinin hareketlerinin belli bir ölçüye göre olduğunu haber vermektedir. “Güneş ve ay bir hesaba göre hareket etmektedir.” (er-Rahmân 55/5) ayeti âlemi

¹⁰⁶ Tabatabâi, *el-Mizân fî tefsiri'l-Kur'an*, 11: 308.

¹⁰⁷ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, t.y.), 44: 457.

¹⁰⁸ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*, trc. Cahit Koytak, Ahmet Ertük (İstanbul: İşaret Yayınları, 2004), 486.

¹⁰⁹ Konuyla ilgili ayrıca bk. el-Mürselât 77/23; Abese 80/19; el-A'lâ 87/2, 3.

¹¹⁰ Taberî, *Tefsiru't-Taberî*, 24: 178; Zemahşerî, *Tefsiru'l-Keşşâf*, 1185; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 1. Baskı (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 22: 123.

¹¹¹ Konuyla ilgili bk. ez-Zâriyât 51/7; el-Vâkıa 56/75, 76; et-Târık 86/1.

¹¹² Kur'an'da gök cisimlerini konu edinen ayetler özellikle Bilimsel Tefsir Ekolü'nün temel verilerini oluşturmaktadır. Konuyla ilgili deliller ve tartışma konularıyla ilgili bk. Celal Kırca, *Kur'an ve Fen Bilimleri*, 5. Baskı (İstanbul: Marifet Yayınları, 2005), 35-42.

¹¹³ Bk. el-Mü'minûn 23/18; ez-Zuhuf 43/11.

oluşturan varlıkların ölçülü yaratılmasının yanı sıra ölçülü bir işleyişe de sahip olduğunu göstermektedir. Belli bir hesaba göre “bi husbân” ifadesi güneş ve ayın aşamayacakları ve ileri gidemeyecekleri kayıtlı bir zamanla, bilinen hesaba uygun hareket ettiklerini ifade eder.¹¹⁴ Hesap ile oluş, belli, düzgün, bilinen, belirlenmiş bir miktara uygun olan demektir.¹¹⁵ Ayette Allah Teâlâ, semavi nimetlerin en barizi olan iki varlığa güneş ve aya işaret etmektedir. Eğer güneş olmasaydı karanlık hâkim olurdu. Ay olmasaydı sayılamayacak pek çok nimet elde edilemezdi.¹¹⁶ Onlardan elde edilen söz konusu faydalar, onların hesaba göre hareket etmeleriyle mümkün olmaktadır.¹¹⁷ Aynı zamanda ayette zikri geçen güneş ve ayın insanları doğrudan etkileyen gök cisimleri olduğu da unutulmamalıdır. Bu açıdan ayette özellikle dünya ve dünyada yaşayan insanlar açısından önemli varlıklara değinilmesi dikkat çekicidir.¹¹⁸ Gök cisimlerinin sistemli ve düzenli işleyişi sayesinde insanlar, gerek yıl gerekse diğer hesaplarını yapabilmektedir. Sözü edilen düzenli hareket, gök cisimlerinin yörüngesel hareketidir.¹¹⁹ Allah’ın yörüngesel hareketin belli bir hesapla olduğunu bildirmesi güneş ve ayın hareketinin kendiliklerinden olmadığını, burada failin Allah olduğunu göstermektedir.

Rahmân 55/7-9. ayetlerde âlemdeki dengeli yapının *mîzân* kelimesiyle ifade edildiği görülür: “Göğü Allah yükseltti ve mîzânı (dengeyi) O koydu. Sakın dengeyi bozmayın. Ölçüyü adaletle tutun ve eksik tartmayın.” *Mîzân*, kendisiyle tartma işleminin yapıldığı alettir.¹²⁰ *Mîzân*, adalet¹²¹ ve nizam olarak kabul edilir.¹²² Bu şekilde Allah’ın yeryüzündeki yaratıkları arasında dengeyi koyduğu anlaşılmaktadır.¹²³

Yüce Allah kainatta var olan düzenin temelinde *ölçü*’nün olduğunu beyan etmektedir. Bu *ölçü*, hem varlıkların yaratılması hem de yaratılış sonrası belli bir nizama hareketlerine devam etmeleri açısından önemlidir. Allah’ın yarattığı hiçbir şeyi başıboş, anlamsız yaratmadığı; var olan her şeyin belli bir takdirle var edildiği gerçeği ayetlerde hatırlatılmaktadır.

2.1.2. Düzenlilik

Âlemin dengeli yapısı konusunda ayetlerde dikkat çekilen hususlardan biri de âlemdeki düzen ve muntazam işleyiştir. Özellikle insanların âlemdeki bu düzene dikkat edip bundan ibret almalarını emreden ilahi buyruklar, söz konusu sistemli

¹¹⁴ Halîl b. Ahmed, “Hsb”, 1: 314.

¹¹⁵ Râzî, *Tefsîru’l-Fahri’r-Râzî*, 29: 88.

¹¹⁶ Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmî’l-Kur’ân*, 20: 114.

¹¹⁷ Râzî, *Tefsîru’l-Fahri’r-Râzî*, 29: 87.

¹¹⁸ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli’l-Kur’ân*, 27: 3447, 3448.

¹¹⁹ Zemahşerî, *Tefsîru’l-Keşşâf*, 1069.

¹²⁰ Halîl b. Ahmed, “Vzn”, 4: 368; Ezherî, “Vzn”, 13: 257.

¹²¹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ’, “Vzn”, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2. Baskı (Beyrut: ‘Âlemu’l-Kütüb, 1983) 3: 113; Ezherî, “Vzn”, 13: 257; Firûzâbâdî, “Vzn”, 1238.

¹²² Tantâvî Cevherî, *el-Cevâhir fi tefsîri’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhû, 1351/1932), 24: 15.

¹²³ Taberî, *Tefsîru’t-Taberî*, 22: 177.

hareketlerin önemli mesajlar verdiğini bizlere hatırlatmaktadır. Bu noktada kâinatı oluşturan varlıklardan gök cisimlerine özel bir atıfta bulunulur: “O, güneşi bir ışık (kaynağı), ayı da (geceleyn) bir aydınlık (kaynağı) kılan, yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için ona menziller takdir edendir. Allah, bunları (boş yere değil) ancak gerçek ile (hikmeti gereğince) yaratmıştır. O, ayetlerini, bilen bir topluma ayrı ayrı açıklamaktadır. Şüphesiz gece ve gündüzün art arda değişmesinde, Allah’ın göklerde ve yeryüzünde yarattığı şeylerde, Allah’a karşı gelmekten sakınan bir toplum için pek çok deliller vardır.” (Yûnus 10/5, 6) Kur’an’da pekçok ayette görüldüğü gibi bu ayette de Yüce Allah, gece ve gündüzün birbiri ardına devam etmesini, göklerin, güneşin, ayın ve yıldızların yaratılmasını rubûbiyetinin delilleri olarak ortaya koymaktadır. Zira bu harikulade varlıklar benzersiz bir yaratıcıya işaret etmektedir. İnsan, bozulmamış bir fitrat ve selim bir kalple bunları ibret nazarıyla okuyabilirse ayette ifade edildiği üzere sistemi oluşturan her bir parça, insan için ibret ve ayet olacaktır.

Allah Teâlâ, denge konusunda önemli bir ilkeyi ortaya koymaktadır: *Hak* ilkesi. Güneş, ay ve yörüngelerinin hak ile yaratıldığı gerçeği dikkat çekicidir. *Hak ile (bi'l-hakk)* ifadesi, herhangi bir destek, yardım ve ortak olmaksızın bunların Allah’ın birliğini beyan etmek üzere ortaya konulduğunu göstermektedir.¹²⁴ Diğer yandan hak ile olması, yaratma eyleminin ve yaratmaya konu olan varlığın abesten, oyundan uzak olduğunu beyan eder.¹²⁵ Bu yaratış Allah’ın bilgisine ve marifetine, vahdaniyetine ve ulûhiyetine yönelik bir delildir.¹²⁶ Dolayısıyla Allah bunları hikmetle, belli bir fayda ve iyiliği barındırmış vaziyette yaratmıştır.¹²⁷ Bütün bunlar, Allah’ın yüce kudretine ve ilmine işaret olarak, her kişiyi yaptığından dolayı yargılamak içindir. Sözü edilen hususların hepsi *hak*’tır.¹²⁸

Konuyla ilgili ayetlerin bağlamları dikkate alındığında Yüce Allah’ın, kendi ulûhiyetinin delilleri olarak beyan ettiği bu hususları yeniden diriltirme ve ahiret konusuyla irtibatlı olarak zikrettiği görülür. Ahireti inkâr eden muhataplara cevapların verildiği kimi yerlerde kâinatın düzenli yapısına atıfta bulunmaktadır. Güneşin, ayın, gecenin ve gündüzün ahenkli hareketlerinden bahseden ayetlerin devamında ahireti inkâr ederek dünya hayatıyla yetinen kâfirlerle iman edip salih amel işleyen müminler karşılaştırılmaktadır.¹²⁹ İlk ölümden sonra tekrar diriltilmenin olmadığı iddiasındaki kâfirlere cevap verilirken göklerin ve yerin oyun ve eğlence için değil; hak ve hikmete uygun olarak yaratıldığı gerçeği hatırlatılır.¹³⁰ Elbette dünya hayatı ve âlemi oluşturan bu varlıklar ahiret hayatıyla birlikte bir anlam kazanmakta; dengeli yapının bir hedefi olmaktadır.

¹²⁴ Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, 12: 119.

¹²⁵ İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 4: 452; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 7: 335.

¹²⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne -Tefsîru'l-Mâtürîdî-* thk. Mecdî Baslûm, 1. Baskı (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 6: 11.

¹²⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîru ve't-tenvîr*, 11: 96; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979), 4: 2677.

¹²⁸ Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf*, 456; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'an*, 10: 455.

¹²⁹ Bk. Yûnus 10/5-9.

¹³⁰ Bk. ed-Duhân 44/ 34-39.

Ed-Duhân suresinde yaratma konusu hikmetli olma ilkesiyle birlikte zikredilir: “Biz gökleri, yeri ve ikisi arasındakileri bir oyun ve bir eğlence olsun diye yaratmadık. Biz onları hak ve hikmetle yarattık.” (ed-Duhân 44/38, 39) Yaratma eyleminin habersizce ve ilgisizce var etme olmadığını; Allah’ın birliğinin, O’na itaat ve kulluğun gerekliliğini ortaya koymak üzere yaratmanın gerçekleştiği hakikatini beyan eden ifadeler,¹³¹ âlemin ve içindekilerin abesle, oyun için ve batıl olarak değil;¹³² emredilen ve yasaklananlara itaat konusunda imtihan olarak yaratıldığı gerçeğini vurgulamaktadır.¹³³ Zira ahiret olmaksızın dünya hayatı ve âlemin yaratılışı bir hikmet gereği olmaktan çıkar, sefihlik ve abes olur.¹³⁴

Âlemin yaratılışından bahseden ayetlerde gökler özellikle zikredilmektedir: “Yaratmak bakımından siz mi daha güçsünüz yoksa gök mü? (Allah) Onu bina etti. Boyunu yükseltti, ona belli bir düzen verdi. Gecesini kararttı, kuşluğunu açığa çıkardı. Bundan sonra yeryüzünü serip döşedi.” (en-Nâzi’ât 79/27-30) Kuşkusuz göklerin yaratılması insanların yaratılmasından daha zordur.¹³⁵ Buna rağmen Allah Teâlâ, herhangi bir çelişki, bozukluk, çıkıntı ve fazlalık olmaksızın sağlam bir şekilde gökleri yarattığını haber vermektedir.¹³⁶ Gökleri oluşturan katmanlar birbirleriyle uyumlu bir genişlik ve yüksekliğe sahiptir.¹³⁷ Dolayısıyla göklerin düzenli yapısı, yaratılması çok daha kolay olan insanın Allah tarafından yaratıldığını zaten ortaya koymaktadır. Bu bakımdan ayetlerde kâinata yer alan düzenli işleyişe yer verilmekle birlikte konunun insana bakan yönü öncelenmektedir. Bütün kâinata var olan düzen ve nizam insanın ibret alması ve Yaratacısı’na dönmesi içindir.

Kâinata uyumlu ve düzenli işleyişten bahseden ayetler, insanları kâinatın kitabını okumaya davet etmekte ve bu konuda insana meydan okumaktadır: “Hükümlerinde elinde olan Allah, Yüce’dir ve O her şeye Kadir’dir. O, hanginizin daha güzel amel yapacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratandır. O, mutlak güç sahibidir, çok bağışlayandır. O, yedi göğü tabaka tabaka yaratandır. Rahmân’ın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin. Bir kere daha bak! Hiçbir çatlak (ve düzensizlik) görüyor musun? Sonra tekrar tekrar bak; bakışların (aradığı çatlak ve düzensizliği bulamayıp) âciz ve bitkin hâlde sana dönecektir.” (el-Mülk 67/1-4)

Tabakalar halinde anlamındaki *tıbâk* ifadesi, katmanların birbiri üzerine yaratıldığını,¹³⁸ tabakalar arasında muazzam bir uyum olduğunu ve hareketlerinin birbirlerini engellemediğini ifade etmektedir.¹³⁹ *Tefâvüt ise* ihtilaf ve ayıp anlamında kullanılır.¹⁴⁰ Bu kelime, iki unsur arasındaki uzaklaşmayı

¹³¹ Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 19: 130.

¹³² İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 12: 350.

¹³³ Taberî, *Tefsîru’t-Taberî*, 21: 51.

¹³⁴ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sünne*, 9: 208, 209.

¹³⁵ Zemahşerî, *Tefsîru’l-Keşşâf*, 1177; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 14: 243.

¹³⁶ İbn Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, 8: 532; Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 12: 58.

¹³⁷ Taberî, *Tefsîru’t-Taberî*, 24: 88, 89.

¹³⁸ Taberî, *Tefsîru’t-Taberî*, 23: 119.

¹³⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîru ve’t-tenvîr*, 29: 16

¹⁴⁰ Ezherî, “fvt”, 14: 330; Fîrûzâbâdî, “fvt”, 157.

anlatmaktadır.¹⁴¹ Bu açıdan *tefâvüt*, uyumsuzluk olarak açıklanmaktadır.¹⁴² Hikmete uygun olmama, *tefâvüt*’le ifade edilir.¹⁴³ *Fütûr* ise yarık demektir.¹⁴⁴ Kusur, kesik, çatlak,¹⁴⁵ dengesizlik ve uygunsuzluk¹⁴⁶ anlamlarına gelmektedir. Bu kelime, orucu sonlandırmak, bozmak anlamındaki *iftâr* kelimesiyle aynı kökten gelmektedir.¹⁴⁷

Kâinatın tamamında bir uyumsuzluk olamaz. Bilakis kâinatta bir uyum ve ahenk söz konusudur.¹⁴⁸ Görünen düzendeki eşsiz güzellik, bunun ötesindeki nizamın da güzel ve sağlam olduğunu göstermektedir.¹⁴⁹ Göklerdeki harikulade sistemli işleyişe dair bir eksiklik ve kusuru bulmak üzere (!) gözün bakışının tekrar edilmesi emri, Allah’ın yüce kudretini ifade ettiği gibi insanın söz konusu olabilecek şüphelerden arındırılması ve Allah’ın yarattığı âlem hakkında esaslı bir tetkik ve incelemeyi gerçekleştirmesi mesajını içermektedir. Ortaya koyduğu hususlarda bir eksikliğin olabileceğini düşünen kimse, yaptıklarını gizleme ihtiyacı hisseder. Allah, özelde göklerin genelde bütün âlemin ve içindekilerin var edicisi olarak yarattıklarında bir eksik yahut kusurun olmadığını ortaya koymakta ve bu hususta insanlara meydan okumaktadır. Bu durum Allah’ın yaratıcı olarak vahdetini destekleyen bir hususiyettir aynı zamanda.¹⁵⁰ Ancak ne var ki âlemdeki düzen bozuluyorsa bu durum, insanların bu nizama aykırı davranmalarından kaynaklanmaktadır.¹⁵¹

Âlemin düzeni konusunda gök cisimlerinin kendi yörüngelerinde hareket etmeleri ayetlerde özellikle beyan edilmektedir: “Ne güneş aya yetişebilir ne de gece gündüzü geçebilir. Her biri bir yörüngede yüzmektedir.” (Yâsîn 36/40)¹⁵²

Allah güneş, ay ve gök cisimlerinin belli bir yörüngede akıp gitmesini buyurmuş, onlar da bu düzen içerisinde hareketlerine devam etmektedir. Ne güneş aya ne de ay güneşe yetişmekte ne aydınlık ne de karanlık tek başına hâkim olabilmekte.¹⁵³ Her birinin bir sınırı var. O sınırların ötesine geçemez, onun aşağısına da inemez.¹⁵⁴ Âlemin genel düzeni açısından güneş ve ayın, gece ve gündüzün birbirlerini iptal etmesi de söz konusu değildir.¹⁵⁵ Diğer yandan Allah, gece ve gündüze belli bir zaman sınırı koymuştur. Bir ilim dâhilinde deveran

¹⁴¹ Ezherî, “fvt”, 14: 330; İbn Fâris, “fvt”, 4: 457.

¹⁴² Râzî, *Tefsîru’l-Fahri’r-Râzî*, 30: 57; Tantâvî Cevherî, *el-Cevâhir fi tefsîri’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 24: 201; İbn Âşûr, *et-Tahrîru ve’t-tenvîr*, 29: 17.

¹⁴³ Tabatabâî, *el-Mizân fi tefsîri’l-Kur’ân*, 19: 366.

¹⁴⁴ Ezherî, “Ftr”, 13: 330; Cevherî, “Ftr”, 2: 781; Fîrûzâbâdî, “Ftr”, 456.

¹⁴⁵ Taberî, *Tefsîru’t-Taberî*, 23: 120, 121; Zemahşerî, *Tefsîru’l-Keşşâf*, 1125; Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 21: 115; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 14: 72.

¹⁴⁶ Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 21: 115.

¹⁴⁷ İbn Fâris, “Ftr”, 4: 510; Cevherî, “Ftr”, 2: 781.

¹⁴⁸ Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’an*, 6: 417.

¹⁴⁹ Tantâvî Cevherî, *el-Cevâhir fi tefsîri’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 24: 201.

¹⁵⁰ İbn Âşûr, *et-Tahrîru ve’t-tenvîr*, 29: 17.

¹⁵¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîru ve’t-tenvîr*, 29: 18.

¹⁵² Konuyla ilgili ayrıca bk. el-Enbiyâ 21/33; ez-Zümer 39/5; er-Ra’d 13/2.

¹⁵³ Taberî, *Tefsîru’t-Taberî*, 19: 438.

¹⁵⁴ Taberî, *Tefsîru’t-Taberî*, 19: 439; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 11: 364; Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*; 17: XVII, 450.

¹⁵⁵ Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 17: 450.

etmektedirler. Gündüz ve gece birbirlerinin hâkimiyetine engel olamazlar.¹⁵⁶ Bütün bu hareketler “Hesapsız, başıboş, kör bir tesadüf ile değildir.” Kendileri için tahsis edilmiş muazzam bir kanunla sürmektedir.¹⁵⁷

Yörüngesel hareket, Kur’an’da *hesap ile (bi husbân)* şeklinde ifade edilmektedir.¹⁵⁸ *Husbân* kelimesi, bu ayette güneş ve ayın aşamayacakları ve ileri gidemeyecekleri kayıtlı bir zamana uygun olarak hareketlerini sürdürmeleri anlamına gelmektedir.¹⁵⁹ Hesap ile oluş, belli, düzgün, bilinen, belirlenmiş bir miktara uygun olan demektir.¹⁶⁰ Değirmen taşının hareketini sağlayan mil için de bu kelimenin kullanıldığı görülür.¹⁶¹ Ayette, güneş ve ayın belli bir hesaba göre hareketleri, akışları ifade edilmektedir. Bu, insanların gerek yıl gerekse diğer hesapları için kullandıkları, yararlandıkları yörüngesel bir harekettir.¹⁶² Hem söz konusu varlıkların kendileri belli bir hesaba uygun hareket içindedir hem de düzenli hareketleri neticesinde insanlar hayatlarını düzenlemekte, hesaplarını yapabilmektedir.

Güneş ve ayın hesaba uygun hareketlerinden bahseden ayetin yer aldığı er-Rahmân suresinde baştan itibaren Allah’ın kullarına verdiği nimetler zikredilmektedir. Bu noktada sözü edilen nimetlerin failinin Allah olduğu ısrarla vurgulanır. Ancak güneş ve ayın belli bir hesaba göre hareket ettikleri hakikati ifade edilirken fail olarak Allah’a atıfta bulunulmaz. Müfessir er-Râzî’ye göre bu şekildeki bir kullanım, insanın bizzat kendisinin âlemdeki düzenli işleyişten, ahenkli yapıdan ibret alması içindir. Bu şekilde Yüce Yaradan, insanın âlemdeki düzenden ibret almasını ve bunu itiraf etmesini, kendisine iman ederek kulluk etmesini istemektedir.¹⁶³ Güneş ve aydan bahseden ifadelerin devamında Allah’a secde eden varlıklardan söz edilmesi,¹⁶⁴ kâinatı oluşturan her bir varlığın Allah’ın yüce kudretine boyun eğdiği hakikatini hatırlatmaktadır. “Gece, gündüz, güneş ve ay Allah’ın varlığının delillerindendir. Güneşe ve aya secde etmeyin. Eğer gerçekten Allah’a kulluk ediyorsanız, onları yaratan Allah’a secde edin.” (Fussilet 41/37) ayetinde ise insanı harikuladeliğiyle kendilerine hayran bırakan güneş ve ay ile birlikte hayatın devamı için vazgeçilmez öneme sahip gündüz ve geceden söz edilmektedir. Yarattıkları bu varlıklar kendileri için belirlenmiş ilahi yasaya boyun eğmekte; bu yasaya uygun davranmaktadır.¹⁶⁵ Öyleyse insan da bütün varlıkların boyun eğdiği Allah’a kul olduğunu unutmamalıdır.

¹⁵⁶ Zemahşerî, *Tefsîru’l-Keşşâf*, 895.

¹⁵⁷ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 4: 4030.

¹⁵⁸ Bk. er-Rahmân 55/5.

¹⁵⁹ Halîl b. Ahmed, “Hsb”, 1: 314.

¹⁶⁰ Râzî, *Tefsîru’l-Fahri’r-Râzî*, 29: 88.

¹⁶¹ Taberî, *Tefsîru’t-Taberî*, 22: 172, 173; Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’an*, 20: 114; Râzî, *Tefsîru’l-Fahri’r-Râzî*, 29: 88.

¹⁶² Zemahşerî, *Tefsîru’l-Keşşâf*, 1069.

¹⁶³ Râzî, *Tefsîru’l-Fahri’r-Râzî*, 29: 88.

¹⁶⁴ “Otlar ve ağaçlar (Allah’a) boyun eğerler.” (er-Rahmân 55/6)

¹⁶⁵ Mevdûdî, *Tefhîmu’l-Kur’an*, 6: 67.

Âlemdeki düzenli yapının kimi zaman bozulduğu, canlıları etkileyecek boyutta dengenin sarsıldığı görülmektedir.¹⁶⁶ Bu durum, ayetlerin ortaya koyduğu âlemdeki düzenli işleyiş hakikati bağlamında nasıl değerlendirilebilir? Âlemin yaratılması açısından ve Yüce Yaraticı'nın eseri olması bakımından herhangi bir kusuru, dengesizliği, bozukluğu söz konusu değildir. Ancak âlemin kendisi gibi yaratılan insana bakan yönleri de vardır. Bu noktada Allah, âlemin düzenli ve sistemli yapısının insana bakan yönünü açıkça beyan etmektedir: "İnsanların bizzat kendi işledikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu ki Allah, yaptıklarının bir kısmını onlara tattırsın; belki de (tuttukları kötü yoldan) dönerler." (er-Rûm 30/41)

Gerek insanların yaşadığı şehirlerde gerekse denizlerde bir bozulmadan söz edilmektedir. Yağmurun kesilip kuraklığın başlaması, canlıların susuz kalması; yeryüzünde âdemoğlunun birbirini öldürmesi, denizde gemilerin alabora olması;¹⁶⁷ gerçekleşen musibetler yüzünden zirai ürünlerdeki azalma, eksilme¹⁶⁸ ayette söz konusu edilen fesat içerisinde zikredilebilir. İnsandan kaynaklı olduğu belirtilen bu fesat, insandaki maddi ve manevi çöküşün neticesidir. Karada ve denizde insanların kendi elleriyle yaptıkları her türlü haddi aşan tavırlar fitneye, bereketin kaçmasına sebep olmaktadır.¹⁶⁹ Bu noktada insanların harama yönelmesi, Allah'a karşı asi tutumları¹⁷⁰ ve zulmün yayılması¹⁷¹ dile getirilerek manevi çöküşe dikkat çekilmektedir.

Ayetler, insanların varlık grupları içerisinde tüketici değil imar eden pozisyonuna dikkat çekmektedir: "Semûd kavmine de kardeşleri Salih'i peygamber gönderdik. Dedi ki: 'Ey kavimim! Allah'a kulluk edin. Sizin O'ndan başka hiçbir ilâhınız yok. O, sizi yeryüzünden (topraktan) yarattı ve sizi oranın imarında görevli (ve buna donanımlı) kıldı. Öyle ise O'ndan bağışlanma dileyin; sonra da O'na tövbe edin. Şüphesiz Rabbim yakındır ve dualara cevap verendir.'" (Hûd 11/61) İnsan, bu konumuna uygun hareket etmeli ve gereksiz tüketimden kaçınmalıdır: "Ey

¹⁶⁶ Evrendeki düzen hususunda gündeme gelen konulardan biri de 'sünnetullah'tır. "Daha önce gelip geçenler hakkında da Allah'ın kanunu böyledir. Allah'ın kanununda (sünnetullâh) asla değişme bulamazsın." (el-Ahzâb 33/62) ayetinde yer alan sünnetullah ifadesini evrende hâkim olan tabiat kanunları, şeklinde açıklayan yönelimler olsa da bunun doğru olmadığı belirtilmektedir. Zira sünnetullah ifadesinin geçtiği kimi ayetlerde Allah'ın geçmiş inkârcı milletleri helakından bahsedilmektedir. Buna göre Allah'ın kıssalarını bildirerek haber verdiği önceki milletleri helaki, sünnetullahın bir gereğidir. Zira Allah'ın koyduğu sosyal gerçeklere uygun hareket etmeyenlerin cezalandırılması bu sünnetin içindedir. (Bk. Düzenli, *Evrensel Dengeler ve İnsan*, 159-169) Dolayısıyla bu ifade, devam edegelen tabiat düzeninden ziyade toplum hayatını düzenlemek üzere Allah tarafından konulan kanunları ifade etmektedir. Tarihi süreç içerisinde evrendeki düzenli işleyiş ifade etmek üzere kullanılan bu kelime, özellikle ilk dönem ve tekrardan son dönemde sosyal içeriğiyle birlikte ele alınmıştır. (Bk. İlyas Çelebi, "Sünnetullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38: 159.) Nihayetinde insanlık tarihi belli kurallar dâhilinde medeniyetlerin kurulup yıkıldığı bir süreci ifade eder. Kaynağının ilahi olması nedeniyle bunlara Allah'ın sünneti denilmektedir. Sünnetullah'ı bu anlamda "değiştirilemeyen insanlık kanunu ve uygulamaları" şeklinde tanımlamak mümkündür. (Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 97).

¹⁶⁷ Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, 18: 512; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 11: 34.

¹⁶⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 11: 34.

¹⁶⁹ İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 7: 31.

¹⁷⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 11: 34.

¹⁷¹ Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, 18: 513.

Âdemoğulları! Her mescide güzel elbiselerinizi giyinerek gidin; yiyeceğin için fakat israf etmeyin, çünkü Allah müsrifleri sevmez.” (el-A'râf 7/31) ayetinde haddi aşan her türlü tavır, kesin bir şekilde reddedilmektedir.¹⁷² Allah Teâlâ, yeme ve içme konusunda israftan ve gereksiz tüketimden sakındırmaktadır.¹⁷³ Esasında orta yolun, itidalin emredildiği bir dinin müntesibi olan Müslümanların hayatlarında her türlü israftan kaçınıp orta yolu benimseyen bir yaklaşım içinde olmaları büyük önem arz etmektedir.

2.1.3. Güzellik

İnsanların günele ve güzelliğe olan merakı ve arzusu tarih boyunca süregelmiştir. Güzelliğin göreceli olduğu iddiası bir tarafa bırakılırsa, farklı disiplinlerin *güzel*'i tanımlamaya yöneldikleri görülür. Felsefe disiplininde tartışılan meselelerden biri de *estetik*'tir. Estetik, kimilerine göre bir ölçü ve uyumdur. Altın oran ilkesinin bu bağlamda dile getirildiği görülür. Zira kâinatı güzel kılan, içinde yer alan varlıkların birbiriyle uyumudur. Aynı uyumun yakalanması halinde güzellik ortaya çıkar. Kimilerine göre ise bu bir formdur. Bu noktada Tanrı'yla özdeşleşir. Diğer yandan güzel'i, iyi ve faydalı olan bir şey olarak tanımlayarak konuyu salt hazzın ötesinde ahlaki bir mecrada değerlendirenler de vardır.¹⁷⁴

İslam düşüncesinde güzellik konusu tevhid ve tenzih bağlamında ele alınmaktadır.¹⁷⁵ Allah'ın güzel olduğu ve yaratışının, yarattıklarının da bu güzelliğin yansıması olduğu düşüncesi hâkimdir. Kur'an'da Allah'ın isimleri “en güzel isimler” olarak beyan edilir. “O, yaratan var eden, şekil veren Allah'tır. En güzel isimler O'nundur.” (el-Haşr 59/14)¹⁷⁶ En güzel isimler ve en güzel sıfatlar Allah'a aittir ve bunlarla mutlak anlamda sadece Allah isimlendirilebilir.¹⁷⁷ Aynı ayet içerisinde hem Allah'ın yaratıcı olduğu hem de en güzel isimlere sahip olduğu gerçeği ortaya konulur. Yaratma eylemini güzellikle beraber ortaya koyması, Allah'ın gelişigüzel bir yaratıcı değil; tezyin edici ve güzellikle var eden bir ilah olduğunu hatırlatmaktadır: Mü'minûn 23/14'de bu hakikat şöyle ifade edilir: “Sonra bu az suyu 'alaka' hâline getirdik. Alakayı da 'mudga' yaptık. Bu 'mudga'yı da kemiklere dönüştürdük ve bu kemiklere de et giydirdik. Nihayet onu bambaşka bir yaratık olarak ortaya çıkardık. Yaratanların en güzeli olan Allah'ın şânı ne yücedir!” Sanatkârların en güzeli olan Allah,¹⁷⁸ insanın dünyaya geliş serüveninde

¹⁷² İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecfz*, 3: 549.

¹⁷³ Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, 10: 155; İbn Atiyye, *El-Muharraru'l-vecfz*, 3: 550; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 6: 288.

¹⁷⁴ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi ve kaynaklar için bk. Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar*, 4. Baskı (İstanbul, Remzi Kitabevi, 2005), 2: 81, 82. Necla Arat, *Etik ve Estetik Değerler*, 2. Baskı (İstanbul, Telos Yayınları, 1996), 37-63; Altıntaş, *Tevhid ve Estetik İlişkisi*, 11-31.

¹⁷⁵ Altıntaş, *Tevhid ve Estetik İlişkisi*, 32.

¹⁷⁶ Konuyla ilgili ayrıca bk. el-A'râf 7/180; el-İsrâ 17/ 110; Tâhâ 20/8.

¹⁷⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 9: 606.

¹⁷⁸ Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, 17: 25.

onu kâmil bir varlık haline getirmiştir.¹⁷⁹ Bu bakımdan her yaratılışın, her tekamül ve güzelliğin ilk numunesi Allah'tır¹⁸⁰.

Kur'an ayetleri Allah'ın yarattığı varlıkları güzel olarak zikretmektedir. İnsana nimet olarak verilen hurma, üzüm gibi meyvelerin güzel gıdalardan olmaları,¹⁸¹ bahçenin güzelliği,¹⁸² kadınların güzelliği¹⁸³ gibi maddi güzelliklerin yanı sıra ahlaki güzelliklerden de bahsedilmektedir. Beşeri münasebetlerde gönül kazanacak bir hitap ve tavır içinde olunması, güzel söz ve davranıştan bahseden ayetler, kaba tavırlara mukabil güzellikten ayrılmama uyarısında bulunan beyanlar¹⁸⁴ bu bakımdan dikkat çekicidir. Allah'ın kelamı Kur'an, sözün en güzeli olarak tavsif edilir.¹⁸⁵

İman edip güzel ve salih amellerde bulunanların karşılığı cennettir. Bu kimseler için vaadedilen cennetin tasvirleri de "güzel" teması üzerine kuruludur ve insanlara cazip gelen hususlar zikredilir.¹⁸⁶ Kalplere yerleştirilen imanın Müslümanlara süslenmesinden¹⁸⁷ gökyüzündeki yıldızların süslü görüntülerine¹⁸⁸ kadar Allah'ın maddi ve manevi bir tezyin işlemi gerçekleştirdiği ortadadır.

Kur'an, muhatabı olan insanın en güzel şekilde yaratıldığı gerçeğini ona hatırlatır: "Andolsun ki biz insanı en güzel bir biçimde yarattık." (et-Tîn 95/4)¹⁸⁹ Allah, insanı en güzel suret ve şekilde, azaları uyumlu ve dik vaziyette yaratmıştır.¹⁹⁰ İnsana verilen akıl, temyiz ve idrak gücü gibi hususiyetler de onun en güzel biçimde olduğunu göstermektedir.¹⁹¹ İnsan kendisine verilen akıl nimeti sayesinde düzen, sistem, medeniyet ve kültüre uyumludur.¹⁹² Bu sağlam yaratılış insana bazı sorumluluklar da yüklemektedir. Eğriyi düzeltme, nizama koyma, kıymetlendirme konusunda insan sorumlu tutulmuştur.¹⁹³

İnsanı güzel yaratan Allah, onu çevreleyen âlemi de güzel kılmıştır. Güzel olarak yaratılan insanın güzel bir yaşam sürebilmesi ve bu güzel'i koruyabilmesi için insanın yaşadığı ortamın güzelliği anlatılır:¹⁹⁴ "Yeri sizin için yerleşim alanı, göğü de bir bina kılan, size şekil verip de şeklinizi güzel yapan ve sizi temiz besinlerle rızıklandıran Allah'tır. İşte Allah, sizin Rabbinizdir. Âlemlerin Rabbi Allah, yücelerden yücedir." (el-Mü'min 40/64)

¹⁷⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 10: 115.

¹⁸⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5: 3436.

¹⁸¹ Bk. en-Nahl 16/67.

¹⁸² Bk. el-En'âm 6/99; Nebe' 78/ 14-16; Abese 80/24-32.

¹⁸³ el-Ahzâb 33/52.

¹⁸⁴ Bk. en-Nahl 16/125; el-İsrâ 17/53; Fussilet 41/34.

¹⁸⁵ ez-Zümer 39/23.

¹⁸⁶ Et-Tevbe 9/72; el-Hac 22/23; el-Furkân 25/24; ez-Zuhruf 43/71; er-Rahmân 55/76; el-İnsân 76/12-22.

¹⁸⁷ el-Hucurât 49/7.

¹⁸⁸ es-Sâffât 37/6.

¹⁸⁹ Konuyla ilgili ayrıca bk. es-Secde 32/8; el-Mü'minûn 23/14; es-Sâffât 37/125; et-Teğâbun 64/3.

¹⁹⁰ Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf*, 1212; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 14: 395.

¹⁹¹ İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 8: 648; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 22: 368.

¹⁹² İbn Âşûr, *et-Tahrîru ve't-tenvîr*, 30: 424.

¹⁹³ Yazır, *Hak dini Kur'an dili*, 8: 5935.

¹⁹⁴ Altıntaş, "Kur'an ve Estetik", 59.

Yaratılan her şeyin güzel olması, yaratılanları güzelleştirilmekle birlikte bunların tam, sağlam¹⁹⁵ ve hesaba uygun olmasını ifade etmektedir. Aynı zamanda Allah'ın, yarattığı şeylerin muhtaç olduğu hususları kendilerine bildirmesi,¹⁹⁶ böylece yaratılışlarını kendilerine öğretmesi de bu “güzel yaratış”ın içine girmektedir.¹⁹⁷ Aynı zamanda yaratılan varlıkların hikmete uygun olması ve maslahat barındırması¹⁹⁸ bu güzelliğin gereğidir. Müfessir et-Taberî “O ki, yarattığı her şeyi güzel yaptı. İnsanı yaratmaya da çamurdan başladı.” (es-Secde 32/7) ayetiyle ilgili değerlendirmesinde güzelliğin bu çok yönlü anlamına özellikle dikkat çekmektedir. Zira konu salt görünen güzellikle sınırlandırılırsa birçok şeyde görülebilecek çirkinlik, çelişkili bir duruma sebep olur. Bu nedenle ayetteki güzellik, sağlam ve muhkem kılma, bildirme ve ilham etme yönleriyle öne çıkmaktadır.¹⁹⁹ Allah, yarattığı varlıkları kendi rubûbiyetine ve vahdaniyetine işaret kılmaktadır.²⁰⁰ Bu noktada “Allah, yeryüzünü sizin için bir karar yeri, gökyüzünü bir bina kıldı; sizi sûretlendirdi, sûretinizi de en güzel (bir biçim ve incelikte) kıldı ve size güzel ve temiz şeylerden rızık verdi. İşte sizin Rabbiniz Allah budur. Âlemlerin Rabbi Allah ne yücedir.” (el-Mü'min 40/64) ayeti insanın yaratılışının güzel olması ile birlikte âlemin yaratılışını gündeme getirmekte ve nihayetinde konuyu Allah'a kulluk etme emriyle sonlandırmaktadır. Dolayısıyla Kur'an'da bahsi geçen güzel yaratma, yaratılanların güzel olması, Allah'ın vahdaniyeti ve rablığı konusunda bir delil olarak öne çıkmaktadır.²⁰¹

Sonuç

İnsanı en kâmil vasıfta yaratan Allah,²⁰² onu çevreleyen bütün kâinatı da bu kemal üzere var etmiştir. Âlemin bütününde hâkim olan düzenli işleyiş, ahenkli yapı ve birbiriyle uyumlu sistem, âlemin bir hikmetle var edildiğini göstermektedir. Yaratılan bütün varlıkların hak sebeplere bağlı olarak yaratılması, iman, itaat, yeniden diriltirme ve karşılık verme açısından değerlendirilebilir.²⁰³ Bu nedenle yaratılan varlıklardaki düzenli işleyiş ve uyumlu var edilme özellikleri, salt estetik zevk yahut alelade bir durum değil; içinde önemli mesajları barındıran bir hususiyettir. Bu açıdan Kur'an'da yaratılışı anlatan ayetler, yaratılış serüveninin aşamalarını tam ve eksiksiz sunma işlevinin ötesinde amaçlara sahiptir. Hitap edilen insanın bu serüvenin merkezine yerleştirildiği, mesajların muhatabı kabul edildiği bir konumdadır. İnsan, söz konusu ayetleri bu açıdan değerlendirmelidir. Etrafını çevreleyen düzenin bir parçası olan ama düzenin merkezinde bulunan insan, kâinat kitabının ona gösterdiği ilahi hakikatleri dikkatle okumalıdır.

¹⁹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 8: 330; İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-veciz*, 7: 69.

¹⁹⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 8: 330.

¹⁹⁷ Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, 18: 598, 599.

¹⁹⁸ Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf*, 842; İbn Âşûr, *et-Tahrîru ve't-tenvîr*, 21: 215.

¹⁹⁹ Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, 18: 598, 599.

²⁰⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 8: 331.

²⁰¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 9: 47.

²⁰² Bk. et-Tîn 95/4.

²⁰³ Tabatabâî, *el-Mizân fî tefsîri'l-Kur'an*, 18: 149.

Yüce Allah “Varlığımızın delillerini, (kâinattaki uçsuz bucaksız) ufuklarda ve kendi nefislerinde onlara göstereceğiz ki, o Kur’an’ın gerçek olduğu onlara iyice belli olsun. Rabbinin, her şeye şahit olması yetmez mi?” (Fussilet 41/53) buyurarak muhataplarını kendi zatı hakkında değil de insan ve âlem üzerinde tefekküre çağırılmaktadır. Allah’ın varlığı bilgisi, nihayetinde gaybî bir konudur. Bu alanda gayba iman ilkeleri geçerlidir. Oysa insanın da içinde yer aldığı kâinat düzeni ve maddî-manevî anlamda insanın bizzat kendisi Yüce Yaratıcı’nın vahdetine delildir. Dolayısıyla âlemdeki düzenli yapının öncelikle yaratıcı olan Allah’ın tevhidi konusunda önemli bir delil olduğu bilinmelidir.

Âlemin dengeli olmasını sağlayıcı birtakım unsurların ayetlerde dile getirildiği görülür. Yaratılanların ölçülü bir yapıda var edilmeleri, özellikle gök cisimlerinin düzenli yörüngesel hareketleri, gece ve gündüzün hiç şaşmadan deveran etmesi, başta insan olmak üzere varlıkların tamamının Allah tarafından belirlenmiş kurallar manzumesine boyun eğmesi, yaratılışı en güzel şekilde yapan Allah’ın evrenin tamamında güzelliği hâkim kılması, Allah’ın âlemde hâkim kıldığı düzenli ve dengeli yapının bir yansımasıdır.

Kâinattaki düzenli işleyiş, insanlara üç önemli hususu hatırlatmaktadır. 1. Bu sistemli hareketler, kaybolmayan nizam ve kusursuz işleyiş bütün bunların bir ve tek yaratıcıya ait olduğunu ortaya koymaktadır. 2. Âlemdeki düzenli işleyiş ahiret hayatının gerekliliğini beyan eder. Zira âlemdeki sistem, hak’la ve hikmete uygun olarak var edilmiştir. Abesin ortadan kaldırılıp hikmetin konulabilmesi ahiret hayatıyla mümkün olacaktır. Âlemin içerisinde imar edici konumda olan insan, kendisine, içinde yaşadığı topluma ve genel manada kâinata karşı sorumludur. Bu sorumluluğunun gerektirdiği birtakım vazifeleri vardır. Allah’ın emrettiği ve yasakladığı hususlar açısından insanın bu vazifeleri değerlendirilecek ve karşılığı verilecektir. Hayır ve şerrin, iyilik ve kötülüğün karşılığının verilmesi açısından temel ilke, Allah’ın adaletidir. Bu adaletin tam olarak sağlanabilmesi, dünya hayatının devamı niteliğindeki ahiretin varlığını zorunlu kılmaktadır. 3. İnsan, Allah’ın düzenli bir sistemle var ettiği kâinata ve bu kâinatı oluşturan unsurlara karşı sorumludur. Bu sorumluluğunu kötüye kullanması halinde kendisinin de içinde bulunduğu âlemdeki düzen bozulur ve bundan en fazla zarar görenlerden birisi yine insanın kendisi olur. Aynı zamanda insanın iman ve İslam dairesi içerisinde kalması, fitratını koruması, yaratılıştaki var olan düzeni korumakla yakından ilgilidir. Bu açıdan İslam dairesinden çıkmak fitrattan uzaklaşma olur ve bu, bir fesat/bozgunculuk hareketidir. Bu yüzden insan, âleme ve onu oluşturan varlıklara karşı imar edip düzenleyici görevini mutedil çizgide yürütmelidir.

Âlemde hâkim olan dengeli ve sistemli yapı, insanın da bu düzen ve sisteme uyması gerektiğini hatırlatmaktadır. Zira evren nasıl ki düzenli işleyiş sayesinde uyumlu bir görüntü arz etmekte ve bu dengeli hareketlerin neticesinde pek çok fayda elde edilmekte; insan da davranışlarında denge unsurunu, “mîzân anlayışını” esas ilke edinirse gerçekleşmesi arzulan hedefine ulaşacaktır.²⁰⁴ Unutulmamalıdır ki denge, tüm var oluşun merkezinde bulunmaktadır. Bütünün

²⁰⁴ Düzenli, *Evrensel Dengeler ve İnsan*, 16.

dengede olabilmesi için bütün'ü oluşturan yapıların denge içinde olmasına ihtiyaç vardır. İnsan da bu âlemin bir unsurudur ve ancak insan dengeliyse âlem dengede kalabilir.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2001.
- Altıntaş, Ramazan. *İslam Düşüncesinde Tevhid ve Estetik İlişkisi*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2002.
- Arat, Necla. *Etik ve Estetik Değerler*. 2. Baskı. İstanbul: Telos Yayınları, 1996.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. 12 Cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, t.y.
- Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. 10. Baskı. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2002.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh tâcu'l-luğa ve sıhahu'l-Arabîyye*. Thk. Ahmed Abdulğafûr Attâr. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1984.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali. *Kitâbu't-Ta'rîfât*. Thk. Adil Enver Hadr. Beyrut-Lübnan: Dâru'l Ma'rife, 2007.
- Çelebi, İlyas. "Sünnetullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2010. 38: 159-160.
- Düzenli, Yaşar. *Kur'an Işığında Evrensel Dengeler ve İnsan*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2000.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*. Trc. Cahit Koytak, Ahmet Ertük. İstanbul: İşaret Yayınları, 2004.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-luğa*. Thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn. 15 Cilt. Mısır: el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li't-Te'lîf ve'l-Enbâ' ve'n-Neşr, ty.
- Fazlur Rahman. *Ana Konularıyla Kur'an*. Trc. Alparslan Açıkgenç. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- Ferrâ', Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân*. 3 Cilt. 2. Baskı. Beyrut: 'Âlemu'l-Kütüb, 1983.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Meccuddîn. *el-Kâmûsu'l-muhît*. Thk. Muhammed Naîm el-Arkasûsî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*. 16 Cilt. b.y.: Dâru's-Şa'b, ty.
- Halîl b. Ahmed. *Kitâbu'l-Ayn*. Thk. 'Abdulhamîd Hindâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Hançerlioğlu, Orhan. *Felsefe Ansiklopedisi Kavramlar ve Akımlar*. 4. Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005.
- Hökelekli, Hayatî. "Fıtrat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13: 47-48.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîru ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: Dâr-u Sahnûn, 1984.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdu'l-Hak b. Gâlib. *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. Thk. er-Rahâle el-Fâruk, Abdullah b. İbrahim el-Efsârî, es-Seyyid Abdulâlî es-Seyyid İbrahim, Muhammed eş-Şâfi es-Sâdik el-Anânî. 2. Baskı. 8 Cilt. Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2007.
- İbn Ebî Hâtim, El-Hâfız 'Abdurrahmân b. Muhammed İbn İdrîs er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. Thk. Es'âd Muhammed et-Tayyib. Riyad: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997.
- İbn Fâris Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyâ. *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*. Thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, y.y.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. Thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed, Muhammed es-Seyyid Reşâd, Muhammed Fazlu'l-Acmâî, Alî Ahmed Abdülbâkî, Hasen Abbâs Kutub. 15 Cilt. Kahire: Mektebetü Evlâdî's-Şeyh li't-Türâs, 2000.
- İsfahânî, er-Râgîb. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. Thk. Safvân Adnân Dâvûdî. 4. Baskı. Dîmeşk, Beyrut: Dâru'l-Kâ'a, 2009.
- Kırca, Celal. *Kur'an ve Fen Bilimleri*. 5. Baskı. İstanbul: Marifet Yayınları, 2005.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne -Tefsîru'l-Mâtürîdî*. Thk. Mecdî Baslûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Mevdüddî, Ebû'l-A'lâ. *Tefhîmu'l-Kur'an*. Trc. Muhammed Han Kayanî v. dğr. 2. Baskı. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Tefsîru'l-Fahrî'r-Râzî -Tefsîru'l-Kebîr Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Seyyid Kutub. *Fî Zilâli'l-Kur'ân*. 30 Cilt. Kahire: Dâru's-Şurûk, 2003.

- Tabatabâî, es-Seyyid Muhammed Hüseyin. *el-Mizân fi tefsîri'l-Kur'ân*. Thk. Fudayle eş-Şeyh Hüseyin. 21 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî'l-Matbûât, 1997.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Tefsîru't-Taberî Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dârü Hicr, 2001.
- Tantâvî Cevherî. *el-Cevâhir fi tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhû, 1351/1932
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kader". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24: 58-63. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Yazır, Elmalı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *Tefsîru'l-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl*. Thk. Halîl Meymûn Şeyhâ. 3. Baskı. Beyrut: Dârü'l-Marife, 2009.